

Janusz Małłek

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu;

jm@umk.pl • <https://orcid.org/0000-0002-9134-0136>

Reformacja w Prusach a polska reformacja na Mazurach

Reformation in Prussia and Polish reformation in Masuria

Reformation in Preußen und die polnische Reformation in Masuren

Słowa kluczowe: Prusy Książęce, ks. Albrecht, biskupi protestanccy (Polentz, Queis) – język polski w Kościele luteranckim, druki reformacyjne

Keywords: Duchy of Prussia, Prince Albrecht, Lutheran bishops (Polentz, Queis), Polish language in Lutheran Church, reformation prints

Schlüsselwörter: Herzoglich Preußen, Herzog Albrecht, evangelische Bischöfe (Polentz, Queis) – Polnische Sprache in der lutherischen Kirche, Reformationschriften

STRESZCZENIE

Artykuł składa się z czterech części. W części pierwszej: „Słowo Boże w języku ojczystym dla Mazurów” autor podkreśla znaczenie kazania Jerzego Polentza – biskupa sambijskiego, a zarazem pierwszego w historii biskupa protestanckiego w świecie, wygłoszonego w katedrze królewieckiej 24 grudnia 1523 r., w którym nakazywał on aby Słowo Boże było głoszone w języku ojczystym wiernych, a wypadku Mazurów w języku polskim. W części drugiej „Oficjalne wprowadzenie luteranizmu w Prusach Książęcych” omówione są dokumenty ks. Albrechta ustanawiające zasady wiary i funkcjonowania Kościoła Ewangelickiego w Księstwie Pruskim. Były to: 1. „Mandat Reformacyjny” z 6 lipca 1525 r. nakazujący księżom głosić czyste Słowo Boże, co według ówczesnych pojęć oznaczało głoszenie Ewangelii opartej na nauce Marcina Lutera, 2. „Ordynacja kościelna” i „Agenda czyli artykuły o ceremoniach”, obydwa dokumenty z 10 grudnia 1525 r., 3. „Instrukcja wizytacyjna” ustalająca zasady przekształcania parafii dotychczas katolickich w ewangelickie z 31 marca 1526 r. W części trzeciej „Polscy pastorzy na Mazurach” zestawiono nazwiska pierwszych księży ewangelickich w południowej części Prus Wschod-

nich. Zazwyczaj byli to dawni księża katoliccy, którzy opowiedzieli się za luteranizmem. Wielu z nich pochodziło z Polski. Wreszcie część czwarta: „Polska książka ewangelicka na Mazurach” poświęcona jest polskim drukom religijnym (Katechizm, Nowy Testament, Postylla, Konfesja Augsburska, itd.). Autor przytacza tutaj opinię Władysława Chojnackiego, że w Prusach Książęcych (w Królewcu i Elku) ukazało się w XVI w. więcej druków w języku polskim niż w całej Polsce. I tak druków w języku polskim było 104, w języku niemieckim 183 pozycji i w języku łacińskim 90 pozycji. W ogromnym stopniu było to luterzańskie druki religijne. Naturalnie na jedną parafię w bibliotece plebanii znajdowało się co najmniej po jednej Biblii, Postylli, Katechizmie, Kancjonale polskim. Jednak już jeden egzemplarz Katechizmu wystarczył do nauki na pamięć Przykazań Bożych, podobnie jeden Kancjonał pozwalał zborowi nauczyć się na pamięć wielu pieśni.

ABSTRACT

This article consists of four parts. In the first part that is entitled the “Word of Lord in the mother tongue of the Masurians”, the author stresses the importance of a sermon delivered by Jerzy Polentz – the bishop of Samland and the first Lutheran bishop in history – in the royal cathedral on 24 December 1523, in which he admonished that the Word of God should be preached in the native tongue of the believers, in the case of Masurians – the Polish language. The second part, entitled “Official introduction to Lutheranism in the Duchy of Prussia”, discusses the documents issued by Prince Albrecht, in which he established the principles of faith and conduct in the Lutheran Church of the Ducal Prussia. These included: 1. “Reformation Mandate” of 6 July 1525, demanding that priests preach “pure” Word of God, which according to the contemporary terminology meant preaching the Gospel based on the teaching of Martin Luther; 2. “Church Ordinance” and “Agenda or articles about ceremonies”, both documents published on 10 December 1525; 3. “Visitation instruction” of 13 March 1526, containing regulations regarding the transformation of Catholic parishes into Lutheran ones. The third part is entitled “Polish pastors in Masuria” and lists the names of first Lutheran priests active in the southern part of East Prussia. They were usually former Catholic priests who converted into Lutheranism. Many of them were Polish. Finally the fourth part entitled “Polish Lutheran books in Masuria” is devoted to Polish religious prints (Catechism, New Gospel, Posil, Augsburg Confession, etc.). The author quotes here Władysław Chojnacki who claimed that more Polish prints were published in the 16th century in the Ducal Prussia (Königsberg and Lyck) than in entire Poland: 104 prints appeared in Polish, 183 in German and 90 in Latin. Most of them contained Lutheran religious writing. Usually, one parish owned at least a copy of the Bible, Postil, Catechism and a Polish Hymnal. One copy of Catechism allowed the community of believers to learn the Ten Commandments, while one copy of Hymnal enabled them to memorise many sacred songs.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Artikel besteht aus vier Teilen. Im ersten Teil: “Das Wort Gottes in der Muttersprache für die Masuren” betont der Verfasser die Bedeutung der Predigt von Georg von Polentz – dem samländischen Bischof und gleichzeitig dem ersten protestantischen Bischof in der Welt -, die er am 24. Dezember 1523 im Königsberger Dom hielt, in der er anordnete, dass das Wort Gottes in der Muttersprache der Gläubigen gepredigt werden sollte, und im Falle der Masuren auf Polnisch. Im zweiten Teil, “Die offizielle Einführung des Luthertums im Herzogtum Preußen”, werden die Dokumente von Herzog Albrecht besprochen, die die Glaubensgrundsätze und das Funktionieren der evangelischen Kirche im Herzogtum Preußen festlegen. Diese waren: 1. das “Reformationsmandat” vom 6. Juli 1525, das den Priestern befiehlt, das “reine” Wort Gottes zu predigen, was nach den Vorstellungen der Zeit bedeutete, das Evangelium auf der Grundlage

der Lehren Martin Luthers zu predigen, 2. die “Kirchenordnung” und die “Agenda oder Artikel über Zeremonien”, beide Dokumente vom 10. Dezember 1525, 3. das “Visitationshandbuch” vom 31. März 1526, in dem die Grundsätze für die Umwandlung der Gemeinden von katholisch zu evangelisch festgelegt sind. Der dritte Teil “Polnische Pfarrer in Masuren” listet die Namen der ersten evangelischen Pfarrer im südlichen Ostpreußen auf. Meist waren es ehemalige katholische Priester, die sich für das Luthertum entschieden haben. Viele von ihnen kamen aus Polen. Schließlich der vierte Teil: “Polnische evangelische Bücher in Masuren” ist polnischen religiösen Schriften gewidmet (Katechismus, Neues Testament, Postille, Augsburger Bekenntnis usw.). Der Verfasser zitiert die Meinung von Władysław Chojnacki, dass im Herzoglich Preußen (Königsberg und Lyck) im 16. Jahrhundert mehr Schriften in polnischer Sprache erschienen als in ganz Polen. So gab es 104 Schriften auf Polnisch, 183 auf Deutsch und 90 auf Latein. Zu einem großen Teil waren es lutherische Religionschriften. Natürlich gab es in der Pfarrbibliothek mindestens eine Bibel, eine Postille, einen Katechismus und einen polnischen Katechismus pro Gemeinde. Ein Exemplar des Katechismus reichte jedoch aus, um die Gebote Gottes auswendig zu lernen, und ein Kantional erlaubte es der Gemeinde, viele Kirchenlieder auswendig zu lernen.

SŁOWO BOŻE W JĘZYKU OJCZYSTYM DLA MAZURÓW¹

W Prusach Książęcych w XVI w. mieszkała ludność niemiecka, staropruska, mazurska (polska), litewska a nawet czeska². Południowa część Prus Książęcych (dzisiejsze Mazury) została w znacznej mierze zasiedlona przez ludność polską z Mazowsza³. W XVI i pierwszej połowie XVII w. liczba ludności polskojęzycznej na Mazurach ciągle rosła. Dotyczyło to przede wszystkim wsi, ale także w dużym stopniu mazurskich miasteczek.

Struktura ludnościowa Księstwa dobrze była znana zarówno ks. Albrechtowi jak i jego teologom. Marcin Luter kładł szczególny nacisk na dostęp każdego z wiernych do Pisma Świętego (Starego i Nowego Testamentu) w jego ojczystym języku.

Stanowczym krokiem przy wprowadzaniu reformacji w Prusach Książęcych było kazanie biskupa sambijskiego Jerzego Polentza (ostatniego tutaj biskupa katolickiego i pierwszego biskupa luterańskiego w świecie), wygłoszone w katedrze w Królewcu na Boże Narodzenie 1523 r.⁴ Podkreślał on w nim, że jedyna droga do zbawienia wiedzie przez wiarę i chrzest. Podkreślając fundamentalne znaczenie dla każdego chrześcijanina pryncypiów Lutera, *sola scriptura* – tylko Pismo Święte w jego nieskażonej postaci, *sola fide* – tylko wiarą może wierny uzyskać przeba-

¹ Ten fragment tekstu opracowałem na podstawie moich artykułów: *Początki protestantyzmu w Prusach Książęcych (sekularyzacja państwa zakonu krzyżackiego w Prusach a problem ponownej ewangelizacji)*, w: *Laicyzacja i sekularyzacja społeczeństwa nowożytnego (XVI–XVIII w.)*, red. J. Wiśniewski, Olsztyn 2008, s. 9–17 i *Migracje ludności niemieckiej, polskiej i litewskiej na ziemie pruskie w XIII–XVI wieku*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (dalej: KMW), 2003, nr 4, s. 431–441.

² J. Mańlek, *Migracje ludności niemieckiej...*, s. 431–441.

³ J. Mańlek, *Zróżnicowanie etniczne Mazur w czasach nowożytnych*, Masovia, 2000, t. 3, s. 5–14.

⁴ Wszystkie cytaty z tego kazania zaczerpnięto z pracy C.A. Hase, *Herzog Albrecht von Preussen und sein Hofprediger*, Leipzig 1879, s. 16–18.

czenie grzechów, *sola gratia* – tylko łaska, *solus Christus* – tylko Chrystus, *solī Deo gratia* – tylko Bogu chwała), znalazło się jeszcze zdanie o dobrych uczynkach.

Polentz wyciągał też praktyczne wnioski. Wypowiedział się przeciw wygłaszaniu kazań i chrzczeniu w języku łacińskim, niezrozumiałym dla prostego ludu. Mówił *So aber die Leute, wenn man ein Kind tauft [...] vernähmen die Sprache, in welcher man taufet, die Deutschen ihr deutsch, die Böhmen ihr böhmisch, die Polen ihr polnisch und so nacheinander und hörten mit Fleiss zu, wie man taufet und wie man aus einen Heiden einen Christ macht, so würden sie oft erinnert ihrer Tauf und des christlichen Wesens* (Tak więc ludzie jeśli dziecko chrzczą [...] niech usłyszą język, Niemcy – niemiecki, Czesi – czeski, Polacy – polski i niech słuchają z pilnością jak z poganina staje się ono chrześcijaninem i będą często wspominać chrzest i jego chrześcijańską istotę).

Z kolei w mandacie reformacyjnym datowanym na 24 stycznia 1524 r. biskup Polentz powołując się na pisma Marcina Lutra ponowił to zalecenie ze swojego kazania z poprzedniego roku i pisał, że Pan Bóg pragnie aby Ewangelia była szerzona we wszystkich językach poszczególnych ludów. Chrzcic należy w tym języku jakim posługuje się dana społeczność, zwłaszcza w języku niemieckim. Ludność posługująca się językiem litewskim, pruskim czy sarmackim (polskim) nie może być jednakowoż pozbawiona dostępu do Słowa Bożego⁵. Zalecenia te powtórzono raz jeszcze w *Artykułach o ceremoniach kościelnych* opublikowanych w marcu 1526 r.⁶, do których jeszcze wrócimy.

Dla wiernych nie posługujących się językiem niemieckim miano zapewnić tłumaczy (*tolken*). Wybitny badacz dziejów Reformacji w Księstwie Pruskim, Paweł Tschackert objaśnia, iż chodziło tu o ludność staropruską, **polskich Mazurów**, Litwinów i Kurów⁷, (*Undeutsche waren die preussischen Ureinwohner, die polnischen Masuren, die Littauer und auf die Kurischen Nehrung die Kuren*).

Zachowano w liturgii śpiew w języku łacińskim, z myślą aby młodzież nie zapomniała tego języka. Tłumaczono ten fakt także tym, iż ten kraj posiada wielu nie-Niemców i aby oni mogli brać udział czynny w tych nabożeństwach należy pozostawić nieco łaciny (*diese Lande vil undeutscher haben, welchen man hirynne nich wol anders dynen kann, denn das man etwas lateynichen bleyben lasse, damit doch yhr etzliche auch yhren theyl an unserm singen und lesen verstehen*⁸).

Otwarcie się w Kościele Luteranckim na języki narodowe dało nowy impuls dla rozwoju szkolnictwa i piśmiennictwa. Do kwestii tej jeszcze powrócimy, ale naj-

⁵ *Die Reformation im Ordensland Preussen 1523/1524*, hrsg. von Robert Stupperich, Ulm 1966, s. 108–111.

⁶ *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogtum Preussen*, hrsg. P. von Tschackert, Leipzig 1890, Bd. 2, Nr. 418.

⁷ *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte...*, Bd. 1, s. 129, Anm. 2.

⁸ *Ibidem*, s. 119.

pierw spróbujmy odpowiedzieć na pytanie jak liczebna była społeczność „polskich Mazurów” w XVI w., jakich nazywa Tschackert.

Nie dysponujemy tutaj statystykami, a jedynie szacunkami. Według obliczeń Hermanna Goluba⁹ już do roku 1525 Zakon Krzyżacki osadził w południowej i wschodniej części Mazur tj. w trójkącie Pisz–Elk–Giżycko od 20 do 25 tys. Mazowszan. Z kolei według jego¹⁰ obliczeń w roku 1650 w ośmiu powiatach mazurskich bez Węgorzewa, Kętrzyna i Gołdapi zamieszkiwało 120 tys. osób wywodzących się z Mazowsza. Dodaje on, iż wielu Niemców uległo procesowi „mazurzenia”.

Obraz ten tak jednoznacznie korzystny dla ludności pochodzenia polskiego na Mazurach nieco koryguje przynajmniej dla XVI stulecia Georg Michels¹¹. Przeanalizował on spisy mieszczan Dąbrówna, Olsztynka, Nidzicy, Szczytna i Wielbarka z lat 1540 i 1579 i choć zauważa bardzo wyraźny wzrost nazwisk polskich, to jednak sądzi, że w miastach mazurskich w XVI wieku liczbie przeważali jeszcze Niemcy nad Polakami (Mazurami), Staroprusami czy Litwinami. Oparciem dla niemieckości na Mazurach byłyby więc miasteczka i wielka własność ziemska, natomiast wsie były opanowane przez żywioł polski.

Władysław Chojnacki¹² szacuje ludność polską zamieszkującą w całych Prusach Książęcych w połowie XVII w. na 180 tysięcy na ogólną liczbę mieszkańców wynoszącą 360 tysięcy. Wojciech Kętrzyński¹³ sądził, iż w roku 1600 Polacy (Mazurzy) stanowili 1/3 ogółu ludności Prus Książęcych. Hans Schmauch¹⁴ kwestionował zamiennność pojęcia Mazur i Polak. Walter Kuhn¹⁵ nie zgodził się z tą sugestią pisząc: „Różnica między Mazurem a Polakiem nie wywodzi się od innego miejsca pochodzenia, lecz od odmiennych warunków rozwojowych w nowym kraju” (*Der Unterschied zwischen Masuren und Polen in Preussen geht nicht auf die Verschiedenheit der Herkunft zurück, sonder auf die verschiedene Entwicklung in der neuen Heimat*).

Dodajmy, że inne warunki to państwo pruskie i protestantyzm. Pochodzenie tych osadników z Mazowsza jest dobrze poświadczane w źródłach. Obok określeń *masovita* czy *polonus* podawane są miejscowości ich pochodzenia zazwyczaj z okręgów Ciechanowa czy Łomży.

⁹ H. Gollub, *Die Masuren*, w: *Der ostdeutsche Volksboden*, Breslau 1926, s. 110 i n.

¹⁰ Idem, *Die Geschichte und kulturelle Entwicklung Masurens*, w: *Masuren*, hrsg. von H. Gollub, Königsberg 1934, s. 114.

¹¹ G. Michels, *Zur Wirtschaftsentwicklung von Kleinstädten und Flecken im Ordensland und Herzogtum Preussen (bis 1619)*, Lüneburg 1996, s. 38–40.

¹² W. Chojnacki, *Osadnictwo polskie na Mazurach w XIII–XVII w.*, w: *Szkice z dziejów Pomorza*, t. 2, Warszawa 1959, s. 26.

¹³ W. Kętrzyński, *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich*, Lwów 1882, s. 588; K. Piwarski, *Dzieje Prus Wschodnich w czasach nowożytnych*, Gdańsk 1946, s. 23.

¹⁴ H. Schmauch, *Zur Frage der masurisch-polnische Bevölkerung im südlichen Ermland*, *Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermland*, 1927, Bd. 23, s. 184.

¹⁵ W. Kuhn, *Geschichte der deutschen Ostsiedlung in der Neuzeit*, Bd. 1–2 Köln 1955, 1957, s. 13.

Badaczka niemiecka Heide Wunder¹⁶ pisze, iż sytuacja językowa świadczy o decydującej pozycji Mazowszan przy zasiedleniu Mazur. Nie tylko całe społeczeństwo otrzymało nazwę Mazurów, ale język polski stał się powszechnie używanym językiem w kraju (na Mazurach) i w kościele.

Jednak wspólna religia luteraska, prawo chełmińskie i formy osadnicze wiązały tę część Prus Książęcych z innymi częściami tego kraju, gdzie niemieckość wycisnęła swoje silne piętno. Mazurzy na skutek wprowadzenia Reformacji w Prusach stali się protestantami, co w konsekwencji wytworzyło ich odrębną tożsamość religijną w stosunku do krewnych na Mazowszu. (*Die beherrschende Rolle der Masovier in der Besiedlung Masurens zeigen die sprachliche Verhältnisse. Nicht nur die ganze Gesellschaft erhielt die Namen Masurens, sondern das Polnische setzte sich allgemein als Landes und Kirchensprache durch. Die wenige Preussen und Deutschen gaben ihre Sprache auf. Dennoch bestanden viele Gemeinsamkeiten mit den älteren mehr deutsch geprägten Landesteilen: Die Religion, das kulmische Recht und die damit verbundene Siedlungsform. Die Masuren wurden durch die Reformation in Preussen Protestanten, womit ihr Sonderbewusstsein gegenüber ihren Verwandten in benachbarten Masovien begründet wurde*).

O skali zmian w zakresie używania języka polskiego na Mazurach wiele mówi przykład Węgorzewa, gdzie w roku 1694 do komunii w Kościele Luterskim przystąpiło 2567 Polaków i tylko 426 Niemców¹⁷. Sporo miejsca poświęciłem kwestii pochodzenia Mazurów z Mazowsza aby wytłumaczyć tytuł tego odczytu. W XX w. Mazurzy w swojej masie podzieli los Staroprusów czy Łużyczan. Stracili swoją ojczyznę, swoją tożsamość i odrębność. Roztopili się w żywiole niemieckim.

OFICJALNE WPROWADZENIE LUTERANIZMU W PRUSACH KSIĄŻĘCYCH¹⁸.

Szóstego lipca 1525 r. książę Albrecht ogłosił mandat reformacyjny¹⁹. W mandacie tym nakazywał księżom głosić „czyste” Słowo Boże, co według ówczesnych pojęć oznaczało głoszenie Ewangelii opartej na nauce Lutera. Równocześnie Albrecht zobowiązywał poddanych w Księstwie, aby zgodnie z dotychczasowymi zwyczajami łożyli na utrzymanie księży. Było to równoznaczne z zachowaniem dziesięciny z czasów katolickich i innych świadczeń na rzecz kleru.

¹⁶ H. Wunder, *Siedlung und Bevölkerung im Ordenstaat, Herzogtum und Königlich Preussen (13.–18. Jahrhundert)*, w: *Ostdeutsche Geschichts- und Kulturlandschaften. Teil 2, Ost- und Westpreussen*, hrsg. von H. Rothe, Köln 1987, s. 47–48.

¹⁷ D.H. Braun, *Aus der masurischen Heimat, Angeburg* 1926, s. 20.

¹⁸ Z kolei ten fragment tekstu został zaczerpnięty z pewnymi zmianami z mojego artykułu: *Reformacja w Prusach Książęcych* w: *Warmia i Mazury. Zarys dziejów*, Olsztyn 1985, s. 199–205.

¹⁹ *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte...*, Bd. 2, Nr. 371 i omówienie treści mandatu, Bd. 1, s. 118–119.

W mandacie znalazły się też liczne zakazy. Przede wszystkim książę ostrzegwał, iż w Księstwie nie będą tolerowani „pokątni kaznodzieje” głoszący Ewangelię niezgodnie ze Słowem Bożym. Zakazywał poddanym pod groźbą kary ulegania nałogowi pijaństwa, utrzymywania stosunków pozamałżeńskich, składania fałszywych przysięg i przeklinania, czy też prowadzenia dyskusji religijnych w niestosownych miejscach.

Urzędnikom zalecał pilny nadzór nad „pokątnymi kaznodziejami”, „burzycielami spokoju publicznego”, a szczególnie nad oddającymi cześć bóstwom pogańskim oraz odprawiającymi czary. Ludzie ci, jeśli by nie zechcieli odstąpić od stosowania tych praktyk, mieli być surowo karani. Mandat reformacyjny Albrechta poza werbalnym podkreśleniem głoszenia „czystego” Słowa Bożego nie zawierał nowych elementów, które wskazywałyby na jego związek z nauką Lutra.

Tymczasem przed księciem pruskim i jego biskupami stał problem zorganizowania na nowych zasadach Kościoła luterańskiego w Księstwie. Już w czerwcu 1525 r. Albrecht zwrócił się w tej sprawie o radę do samego reformatora, Marcina Lutra i zaprosił go na najbliższy sejm, który miał odbyć się w końcu sierpnia tegoż roku²⁰.

Luter odpowiedział księciu dość spieszenie, przesyłając swoje uwagi co do przyszłej organizacji życia kościelnego i religijnego w Prusach Książęcych²¹. Wyjazd księcia Albrechta na Śląsk w celu przeprowadzenia tam rozmów politycznych z księciem Fryderykiem legnickim i margrabią brandenburskim Jerzym, a później jesienią tegoż roku wybuch powstania chłopskiego na Sambii i w Natangii spowodowały odłożenie prac ustawodawczych w Księstwie o kilka miesięcy.

Dopiero 10 grudnia 1525 r. na sejmie w Królewcu ogłoszono zarówno *Ordynację krajową* normującą istotne sprawy państwowe, jak i *Ordynację kościelną* (nazywaną też *Porządkiem kościelnym*), regulującą zasadnicze sprawy religijne w Księstwie²².

Spośród 80 artykułów ordynacji krajowej i kościelnej 13 artykułów zostało ogłoszonych drukiem już na początku 1526 r. Wśród artykułów tych na szczególną uwagę zasługują artykuły: pierwszy – o wyborze księży, drugi – o materialnym zaopatrzeniu księży, trzeci – o uczęszczaniu do kościoła, czwarty – o ceremoniach kościelnych i piąty – o dochodach z fundacji kościelnych.

W artykule pierwszym stwierdzono, że jeśli w parafii wakuje stanowisko księdza, to wówczas patron kościoła zobowiązany jest do wyszukania odpowiedniego kandydata obeznanego ze Słowem Bożym i przedstawienia go zborowi. O ile parafianie go zaakceptują, ma zostać przedstawiony biskupowi i poddany przez niego egzaminowi, a jeśli go zda, może być ordynowany.

²⁰ Ibidem, Bd. 2, Nr. 365.

²¹ Ibidem, Nr. 370.

²² Ibidem, Nr. 416, 417; treść ordynacji kościelnej omawia P. Tschackert, Bd. 1, s. 127, 128 oraz *Herzog Albrecht von Preussen als reformatorische Persönlichkeit*, Halle 1894, s. 36–38.

Z kolei w artykule drugim stwierdzano, że parafie mają być na nowo zorganizowane i podzielone. Księdzu na wsi będą przysługiwać 4 łany ziemi oraz 50 grzywien pensji. Takie praktyki kościelne jak spowiedź, dzwonienie, chrzest miały być wolne od opłat.

W artykule trzecim zalecono chodzenie do kościoła we wszystkie niedziele oraz następujące święta: Boże Narodzenie, Nowy Rok, Wielkanoc, Zielone Świątki, Niepokalane Poczęcie NMP, Matki Boskiej Gromnicznej i inne. Święta Maryjne wymienione wyżej pozostały, gdyż były to także Święta Chrystusowe, a mianowicie Zwiastowanie Narodzenia Pańskiego i Przedstawienie Jezusa w Świątyni.

Następnie w artykule czwartym oznajmiono, że porządek ceremonii kościelnych – czyli *Agenda* – zostanie ustalony przez dostojników Kościoła i ogłoszony osobno.

Wreszcie w artykule piątym przewidywano utworzenie w parafiach kas dla biednych, do których fundusze miały wpływać z istniejących fundacji religijnych oraz datków duchownych, cechów i bractw.

Zmiany w Kościele w porównaniu do czasów przedreformacyjnych przewidywały więc wpływ zborów na wybór księży, ścisłe określenie i ograniczenie dochodów kleru, ograniczenie liczby nabożeństw, a także przeznaczenie dochodów z różnych fundacji religijnych na cele czysto charytatywne. Wszystkie te artykuły określały zewnętrzne oblicze Kościoła z zachowaniem dotychczasowego ustroju biskupiego, co było zresztą specyficzną cechą reformacji w Prusach Książęcych.

Z kolei wewnętrzne oblicze Kościoła luterańskiego w Księstwie regulowała anonsowana w artykule czwartym ordynacji tzw. *Agenda*, czyli *Artykuły o ceremoniach*²³. Zostały one przedłożone sejmowi przez Jerzego Polentza – biskupa sambijskiego i Erharda Queissa – biskupa pomezkańskiego, również 10 grudnia 1525 r., natomiast ukazały się drukiem w marcu 1526 r.

Przede wszystkim zarządzono używanie w czasie nabożeństw języka narodowego w miejsce łaciny. Dla ludności nieniemieckiej: polskiej, pruskiej i litewskiej przewidywano zatrudnienie tłumaczy w wypadku braku księży ze znajomością tych języków.

W ramach katechizacji podobnie jak i przed reformacją zalecano nauczanie „Ojczy nasz”, „Wyznania wiary” i „Dziesięciorga przykazań”. Zasadniczą część *Agendy* dotyczyła porządku nabożeństw. W odróżnieniu od odczytywania w Kościele katolickim w czasie mszy tylko małych fragmentów z Pisma Świętego, tutaj przewidywano systematyczne czytanie kolejnych całych ustępów z *Biblii*, aby były one w pełni znane wiernym.

Komunię miano udzielać pod dwiema postaciami. Zachowano jednak „elevację” (podniesienie), to jest akt, w którym kapłan katolicki przemienioną hostię

²³ *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte...*, Bd. 2, Nr. 418 oraz Bd. 1, s. 129–132.

i wino wznosił w górę i składał w ofierze Bogu. Akt ten był szczytowym punktem mszy katolickiej.

Autorzy *Agendy* postępowali, jak widać, ostrożnie. Nie chcąc zrażać wyznawców, uczynili tutaj odstępstwo od nauki luteranńskiej. Z aktu „elewacji” zrezygnowano dopiero w kolejnej *Agendzie* z roku 1544, kiedy zmiana ta nie mogła już wywołać oporu wiernych.

Z kolei chrzest miał odbywać się w kościele, zwykłą wodą i w języku narodowym, jak o tym już wspominaliśmy. Małżeństwa mogły być zawierane po ośmiu dniach od chwili ogłoszenia ich zapowiedzi. Rozwody były uznawane, jeśli wyrok taki został ogłoszony przez oficjała. Kościelny charakter pogrzebów ograniczono do minimum, uznając, że chrześcijanin w chwili śmierci staje przed Sądem Bożym i stąd modlitwy w intencji zmarłego uznano za bezprzedmiotowe. W końcu nadzór nad życiem kościelnym powierzono synodowi, który miał obradować co roku i pilnować wizytacji parafii.

Ogłoszenie *Ordynacji kościelnej* i *Agendy* było dopiero pierwszym krokiem na drodze do wprowadzenia nowej religii w Prusach Książęcych. W roku 1525 tylko Królewiec był całkowicie protestancki. Należało teraz uczynić następny krok i przez wizytacje każdej z osobna parafii przeprowadzić w Księstwie zmianę kultu religijnego.

Nas interesują przede wszystkim wizytacje na Mazurach, czyli w południowej części Prus Książęcych. Pierwszą wizytację rozpoczęto już 3 kwietnia 1526 r. Przewadzili ją z polecenia księcia pruskiego i obydwu biskupów sambijskiego i pomezkańskiego – radca książęcy Adrian von Waiblingen i teolog doktor Paweł Speratus. Ich zadania zostały ustalone w specjalnej instrukcji z 31 marca 1526 r., składającej się z ośmiu artykułów²⁴. Większość tych artykułów nawiązywała zarówno do *Ordynacji*, jak i *Agendy*.

I tak w artykule pierwszym zalecano na początku wizytacji w każdej parafii odczytać publicznie nowe akty kościelne z 10 grudnia 1525 r.

W artykule drugim ustalono, że wizytatorzy odbędą rozmowy z urzędnikami książęcymi i innymi panami, tak aby księża otrzymywali wynagrodzenie najlepiej w wysokości 50 grzywien (trzeba tu wspomnieć, że większość kościołów w Prusach Książęcych znajdowała się pod patronatem samego księcia, którego reprezentowali jego urzędnicy. Tylko niektóre kościoły miały patronat szlachecki).

Następnie w artykule trzecim stwierdzono, że nadwyżki pieniężne mają być składane w osobnych kasach parafialnych z przeznaczeniem dla biednych, natomiast w artykule czwartym przyjęto, że właściwe pieniądze kościelne będą składane w osobnej kasie zawiadywanej przez zaprzysiężone osoby, które corocznie będą składały sprawozdania z przychodów i rozchodów pieniężnych parafii.

²⁴ Ibidem, Bd. 2, Nr. 460 i Bd. 1, s. 133–134.

W artykule piątym zobowiązywano parafie do utrzymywania swego księdza; sołtysi mieli sprawować pieczę nad budynkami kościelnymi; nie wolno było bez zgody zwierzchności żadnego z kościołów rozbierać.

Z kolei w artykule szóstym nakazywano przekazać księżom w poszczególnych parafiach drukowane ustawy kościelne *Ordynację* i *Agendę*, a następnie udzielić ich odbiorcom pouczeń co do treści tych aktów.

W artykule siódmym zalecono zbadanie, czy księża we właściwy sposób interpretują Słowo Boże. Duchownym mającym jakiegokolwiek wątpliwości powinni wizytatorzy udzielić wyjaśnień „po chrześcijańsku i przyjaźnie”. Jeśli wizytatorzy natrafią na księży, którzy okażą się zdecydowanie niechętni tym „wyjaśnieniem”, czyli nowym zasadom wiary, to winni pilnie rozejrzeć się za następcami na miejsce tych księży, aby poddani książe nie byli „bałamuceni”.

Wreszcie artykuł ósmy zalecał regularne wypłacanie księżom dziesięciny na świętego Marcina (11 listopada). Instrukcja ta była wzorem dla wszystkich następnych wizytacji w Księstwie, zwłaszcza w latach 1529, 1531, 1568–1570, 1579, 1581, stąd też przytoczyliśmy ją niemal w całości.

Na szczególną uwagę zasługuje artykuł siódmy, który potwierdzał zasadę wprowadzania nowej religii w Księstwie „od góry”, i stąd nie był tolerancyjny. Duchowni katoliccy nie wyrażający chęci podporządkowania się nowym ustawom kościelnym mieli więc odejść.

Z pierwszej wizytacji w roku 1526 nie zachował się żaden protokół, stąd też nie wiemy, jakie objęła ona parafie. Najprawdopodobniej ograniczyła się do Sambii. Do zwizytowania pozostawały inne części kraju, a więc Natangia, Mazury i Górne Prusy. Odpowiednie zarządzenie zalecające przeprowadzenie następnej wizytacji wydał książę Albrecht 24 kwietnia 1528 r.²⁵ Fakt ten poprzedziło wystawienie przez księcia Albrechta 10 marca 1528 r. mandatu ustalającego nowe granice biskupstw²⁶. Natangia i Mazury, należące dotąd do biskupstwa warmińskiego, zostały dołączone – pierwsza do biskupstwa sambijskiego i drugie do biskupstwa pomezkańskiego.

Wizytację parafii w Natangii (Frydląd, Barty, Bartoszyce, Pokarmin i Mühlhausen) przeprowadzili w roku 1528 biskup sambijski Jerzy Polentz i doktor Paweł Speratus, dokonując nowego podziału tych parafii²⁷. Natomiast wizytację parafii mazurskich zlecono archiprezbiterowi w Kętrzynie Michałowi Meurerowi. W roku 1529 zwizytował on Szestno, Mrągowo, Nawiady, Giżycko, Miłki, Orzysz, Okartowo, Lisewo, Ełk, Straduny, Juchy, Kalinowo, Mikołajki, Ryn i Węgorzewo. Tempo przeprowadzania tej wizytacji wstrzymała zaraza „angielskich potów”, która wybuchła właśnie w 1529 r. Jednak już w następnym roku Meurer i radca książęcy Zygmunt Rauther wizytowali parafie w Na-

²⁵ Ibidem, Bd. 2, Nr. 597.

²⁶ Ibidem, Bd. 1, s. 155–156.

²⁷ Ibidem, Bd. 2, Nr. 601.

tangii, a w roku 1531 kontynuowali wizytację parafii mazurskich, zarówno już poprzednio wizytowanych, jak i nowych. Zwizytowano wtedy Szestno, Mrągowo, Rańsk, Pasym, Ryn, Pisz, Drygały, Białą Piską, Kumielsk, Trelkowo, Miłki, Targowo i inne.

Rodzi się pytanie, czy zmiana kultu religijnego natrafiała na opór, czy też nie. Zachowane protokoły wizytacyjne z lat 1529–1531 nie dają nam na to pytanie odpowiedzi. Robią one wrażenie, że w centrum zainteresowania wizytatorów było zagwarantowanie księżom ich ustawowego wynagrodzenia, bo z tym były największe kłopoty. Michał Meurer informował nawet księcia w roku 1529, że sytuacja materialna księży niczym się nie różni od sytuacji materialnej chłopów.

Były co prawda wypadki oporu przeciwko nowej religii, np. w Szczytnie, ale miały one, jak się wydaje, charakter sporadyczny. Zaawansowanie życia religijnego w czasach przedreformacyjnych nie było – zwłaszcza na Mazurach – tak wielkie, aby ostrożne zmiany w liturgii (zachowanie „elewacji”) ustalone w roku 1525 mogły wywołać zaniepokojenie ludu. Nie był on w stanie zagłębiać się w teologiczne różnice, zwłaszcza że słabo orientował się w podstawach wiary²⁸.

W bezpośrednim związku z wizytacjami kościelnymi było rozpisanie w styczniu 1530 r. przez księcia Albrechta czterech synodów dla pruskiego duchowieństwa. Trzy synody prowincjonalne miały się zebrać w następującym porządku: sambijski – 2 lutego 1530 r. w Królewcu, mazurski – 16 lutego w Kętrzynie, pomeziański – 7 czerwca w Kwidzynie, natomiast synod krajowy – 12 maja tegoż roku w Królewcu.

Synody te niewątpliwie doszły do skutku, choć nie zachowały się do naszych czasów relacje o nich. W roku 1530 opublikowano *Statuta synodalia*, które stały się podręcznikiem religii protestanckiej.

Z kolei 25 sierpnia 1530 r. przyjęto w Prusach Książęcych jako obowiązującą Konfesję Augsburską. Odtąd uważano Księstwo Pruskie za ostatecznie zluteranizowane²⁹. Istotnie kraj ten posiadał już panującą religię, stan pastorski (choć niezbyt liczny) i parafie zorganizowane według nauki Lutera. Zamykał się w ten sposób pewien etap w rozwoju reformacji w Prusach Książęcych.

POLSCY PASTORZY NA MAZURACH

Przed księciem pruskim i jego biskupami stały jednak dalsze zadania. Najważniejszym było powiększenie liczby pastorów przez kształcenie młodzieży z Prus na uniwersytecie w Wittenberdze, a od roku 1544 także w Królewcu lub też ściąganie do kraju kandydatów na pastorów spoza Prus. Sprawą szczególnie pilną, zwłaszcza na Mazurach był brak pastorów znających język polski.

²⁸ O wizytacjach parafii mazurskich zob. J. Mallek, *Michał Meurer reformator Mazur*, KMW 1962, nr 3(77), s. 561–568.

²⁹ *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte...*, Bd. 1, s. 164–172.

Za panowania księcia Albrechta udało się ściągnąć do Prus Książęcych, a szczególnie na Mazury, kilkudziesięciu księży, zwolenników reformacji z Polski. I tak w Działdowie w 1530 r. pastorem był Stanisław z Krakowa, w Sorkwicach sprowadzony z Polski w 1547 r. Maciej Wanowski (Wannovius), w Wieliczkach też od 1552 r. Stanisław Rybiński, w Lipowie od 1553 r. Stanisław z Zakroczymia, w Drygałach od 1538 r. Stanisław Gorzykała, w Dąbrównie od 1544 r. Andrzej Samuel, w Nidzicy od 1562 r. Jan Radomski, w Szczytnie od 1550 r. Mikołaj Gliczner, w Pieszku od 1549 r. Marcin Glossa, w Elku od 1537 r. Jan Malecki, a w polskim kościele w Królewcu od 1544 r. Jan Seklucjan³⁰. W Mikołajkach pierwszy pastor nieznany z imienia występuje w roku 1529³¹. Kolejnym był Stanisław, który w liście mazurskiego duchowieństwa do biskupa pomezjańskiego Pawła Speratusa z 5 października 1535 r. nazywa się *parochus orbis divi Nicolai*. Jego następcą w latach 1550–1589 był Jakub Wilamowski poprzednio ksiądz katolicki. Jego adiunktem (wikarym) był w latach 1581–1589 Jakub Mieskowski (*Munscovius*, Moscovitz). W wizytacji przeprowadzonej w 27 kwietnia 1581 r. przez biskupa Jana Wiganda został oceniony bardzo negatywnie. Chciano go nawet zdymisjonować. Biskup zobowiązał ostatecznie starostę Rynu Dietricha von der Milde aby dopilnował Mieskowskiego, aby ten do 29 września (tj. do św. Michała) wykorzystał przyznany mu urlop na uzupełnienie wiedzy niezbędnej w pracy kaznodziejskiej. Mimo krytycznych opinii był on nadal pastorem w Mikołajkach aż do zgonu w 1625 r. Z kolei jego wikary także nie cieszył się dobrą opinią, gdyż zbyt wiele czasu miał spędzać w karczmie³². Niedobór pastorów na Mazurach zlikwidowano dopiero w kilka lat po powołaniu uniwersytetu królewieckiego. Książę Albrecht ufundował siedem stypendiów dla studentów władających dobrze językiem polskim i równocześnie nakazywał władzom uniwersyteckim ich „tym usilniej wyszukiwać i przyjmować, gdyż takich pastorów i sług kościoła i szkoły ziemie pruskie szczególnie potrzebują z powodu nieznamości języka niemieckiego”³³. Wysiłki te przyniosły pewne rezultaty, skoro wizytacja parafii mazurskich w latach 1579–1581 notowała w 10 starostwach – 70 kościołów, 7 filii, 69 pastorów i 25 diakonów, podczas kiedy w czasach przedreformacyjnych istniały tutaj 62 parafie, a liczba księży – jak można sądzić – była mniejsza³⁴.

³⁰ W. Chojnacki, *Stosunki kulturalne na Mazurach w XVI–XVII wieku*, w: *Szkice z dziejów Pomorza*, Warszawa 1959, s. 101.

³¹ F. Koch, *Die Visitationsberichte über masurische Kirchen- und Schulverhältnisse aus den Jahren 1529 und 1531*. *Ostdeutsche Monatshefte für Erziehung und Unterricht*, Bd. II, 1904, s. 576.

³² D.H. Anoldt, *Kuzgefasste Nachrichten von allen der Reformation an den Lutherischen Kirche in Ostpreussen gestandenen Predigern*, Königsberg 1777, s. 301; D. Krysiak, *Ewangelicy w Mikołajkach. Dzieje parafii ewangelicko-augsburskiej w latach 1945–12007*, Dąbrówno 2010, s. 11 i n.

³³ Student Mazur-Ewangelik (St. Kot), *Polska a Mazowsze Ewangelickie. Okazanie prawdy historycznej*, Szczytno–Kraków 1920, s. 29.

³⁴ W. Chojnacki, *Stosunki kulturalne na Mazurach...*, s. 106.

POLSKA KSIĄŻKA EWANGELICKA NA MAZURACH

Wielką rolę w krzewieniu luteranizmu na Mazurach odegrała polska książka ewangelicka. Książę Albrecht musiał naturalnie zadbać o wszystkich swoich poddanych posługujących się zarówno językiem niemieckim jak i polskim, staropruskim czy litewskim. Kwestią zasadniczą było zaopatrzenie przynajmniej pastorów w nową książkę ewangelicką, a zwłaszcza dzieła Lutra, szczególnie w *Katechizm* i *Postyllę*.

Dzięki badaniom Iselin Gundermann³⁵ wiemy, jakie książki znajdowały się w bibliotekach pastorskich w Prusach Książęcych oraz gdzie i w jaki sposób dokonywano zakupów. Książę Albrecht śledził skrupulatnie rynek księgarski i był dokładnie informowany, jakie nowe dzieła reformacyjne ukazywały się drukiem w Niemczech. Natychmiast je zamawiał, i to w znacznych ilościach, a następnie rozprawdzał po wszystkich parafiach. Świadczy o tym m.in. list Łukasza Cranacha starszego do księcia Albrechta z marca 1529 r.³⁶ Dowiadujemy się z niego, że Cranach jeszcze w 1527 r. wysłał do Prus, za znaczną sumę, ponad 187 florenów, książki reformacyjne, a otrzymał dotąd tylko 100 florenów. Dalej w liście wylicza on, jakie książki wysłał. Było ich w sumie 460, i to głównie postylle Lutra. Dowiadujemy się też, że książki zapakowane w Wittenberdze i częściowo w Lipsku w trzy beczki zabrał do Prus furman Jan Fritz. Postylle te były rozprawdane po parafiach w czasie wizytacji prowadzonej przez biskupa pomezkańskiego Pawła Speratusa już w 1528 r.

Wiemy np., że w czasie wizytacji parafii okręgów Pokarmin, Domnowo, Mühlhausen, Kętrzyn i zapewne ich filii rozprawdzono 34 postylle³⁷. Podobnie, kiedy w 1544 r. ukazała się *Postylla domowa* Marcina Lutra w Norymberdze, książkę pisał do nadawcy tej książki proboszcza w Norymberdze Veita Dietricha, że pragnie ją zakupić dla wszystkich parafian³⁸. Były to naturalnie książki w języku niemieckim.

Szczególne kłopoty miał natomiast książę i jego biskupi z zaopatrzeniem Mazurów w książkę ewangelicką w języku polskim. Książę Albrecht wiązał nadzieje z rozwojem drukarstwa polskiego w Królewcu i Ełku. Jednakże pierwsze druki polskie ukazały się poza granicami Księstwa. I tak około 1530 r. wyszło pierwsze tłumaczenie na język polski *Katechizmu Lutra*, a około 1536 r. w drukarni w Wittenberdze w liczbie 300 egzemplarzy wydano nowy jego przekład pióra Liboriusa Szadilki, na zamówienie biskupa sambijskiego Jerzego Polentza³⁹.

³⁵ I. Gundermann, *Die Anfänge der ländlichen evangelischen Pfarrbibliotheken im Herzogtum Preussen*, Blätter für deutsche Landesgeschichte, Jg. 110, 1974, s. 104–154.

³⁶ J. Voigt, *Des Markgrafen Albrecht von Brandenburg Briefwechsel mit den beiden Malern Lucas Cranach und dem Buchdrucker Luft*, Beiträge zur Kunde Preussens, Bd. 3, 1820, s. 246 i I. Gundermann, op. cit., s. 117–118.

³⁷ *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte...*, Bd. 2, Nr. 461 i 601a.

³⁸ *Ibidem*, Nr. 664, Albrecht – Veit Dietrich, Królewiec, 23 maja 1554 r. i J. Voigt, op. cit., s. 185.

³⁹ *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte...*, Bd. 2, Nr. 774, zob. też nr 902; W. Chojnacki, *Bibliografia polskich druków ewangelickich ziem zachodnich i północnych 1530–1939*, Warszawa 1966, nr 1294 i nr 1300; F.W. Neumann, *Studien zum polnischen frühreformatorische Schriftum*, Leipzig 1941, s. 2–3.

Zasadniczy jednak postęp w publikowaniu polskich druków reformacyjnych nastąpił już po śmierci Lutra w 1546 r. Przyczynili się do tego dwaj nakładcy, w Ełku Jana Malecki, a w Królewcu Jan Seklucjan.

Seklucjan osiadł na stałe w Królewcu w 1544 r. Przez 33 lata był proboszczem polskiej parafii ewangelickiej w Królewcu, w kościele świętego Mikołaja na Steindamm, ze skromną pensją 40 grzywien rocznie. Równocześnie Seklucjan był niezwykle ruchliwym i przedsiębiorczym wydawcą. Sam pisał mało, a raczej dopisywał się często do swych młodszych kolegów. Miał jednak świetną rękę w wyszukiwaniu uzdolnionych młodszych pisarzy i tłumaczy. Wśród współpracowników Seklucjana znaleźli się więc Andrzej Samuel, Stanisław Murzynowski, Wojciech Nowomiejski, Eustachy Trepka młodszy i Marcin Kwiatkowski.

Poza kręgiem Seklucjana pozostawał jego konkurent, pastor, pisarz i drukarz Jan Sandecki-Malecki, przybyły zresztą do Prus przed Seklucjanem, a z pewnością i jego syn, pastor w Ełku, Hieronim i pastor-pisarz z Nidzicy Jan Radomski.

Lata 1545–1552 były szczególnie. Władysław Chojnacki⁴⁰, autor pomnikowej bibliografii druków polsko-ewangelickich, napisał we wstępie, że w latach tych w Prusach Książęcych ujrzało światło dzienne więcej druków polskich niż w całej Polsce. Polskie druki ukazywały się w Królewcu w XVI w. u czterech drukarzy: Aleksandra Auguzdeckiego (1549–1551), Jana Weinreicha (1524–1553), Jana Daubmanna (1554–1573) i Jerzego Osterbergera (1575–1602).

W Prusach Książęcych w XVI w. wydano 90 tytułów druków polskich (z wyjątkiem dwu pozycji wydrukowanych w Ełku wszystkie w Królewcu). Książki te miały objętość dwóch tysięcy arkuszy, bez uwzględnienia drukarni Osterbergera, dla której takich obliczeń nie wykonano⁴¹. Liczbę tych tytułów powiększa do 104 wspomniana już bibliografia Chojnackiego. W stosunku do druków niemieckich (183 pozycje) i łacińskich (297 pozycji) druki polskie (90 pozycji) stanowiły naturalnie pewną część produkcji tych oficyn.

Wypada z kolei zapytać, jakie książki tu drukowano? Przede wszystkim była to literatura religijna i to ta, która służyła na co dzień, a więc katechizm, postylla, kancjonał, *Biblia*, modlitewnik, *Konfesja Augsburska* czy *Ordynacja kościelna*.

W Królewcu wydrukowano po raz pierwszy w tłumaczeniu Stanisława Murzynowskiego na język polski *Nowy Testament*, po raz pierwszy katechizm ewangelicki oraz ewangelicki kancjonał i postyllę.

Powstają kolejne pytania. A więc w jakim języku odbywały się nabożeństwa? W jakim języku nauczano w szkołach? Jakie książki znajdowały się w bibliotekach pastorskich i szkolnych? Jakie książki nakazywali zakupywać wizytatorzy? Otóż

⁴⁰ W. Chojnacki, *Bibliografia polskich...*, s. VII.

⁴¹ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4, *Pomorze*, opr. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław 1962, s. 70–91.

na Mazurach w XVI wieku były 94 parafie i 81 szkół. O nauczycielach niewiele wiadomo. Autor monografii o dziejach szkolnictwa w Prusach Książęcych w XVI i XVII w. Georg Dusterhaus⁴² pisze, że w materiałach, z jakich korzystał, nie odnalazł żadnych nazwisk nauczycieli, choć ustalił dokładnie miejsca ich pracy oraz uposażenie. Protokoły wizytacyjne kościołów i szkół z lat 1529, 1530, 1569, 1570, 1579, 1581 ogłoszone drukiem przez Franza Kocha⁴³ udzielają odpowiedzi na niektóre z postawionych pytań.

Otóż nabożeństwa na Mazurach odbywały się w językach niemieckim i polskim. Lud mazurski uczęszczał jednak na polskie nabożeństwa. Podobnie było w szkole. Pisze o tym dość wyraźnie historyk niemiecki Johannes Brehm⁴⁴: „Językiem nauczania na wsi był niemiecki i polski, prawdopodobnie jednak polski”. W bibliotekach pastorskich, którymi zajmowała się bliżej wspomniana Iselin Gundermann⁴⁵, ewangelickie druki polskie – zwłaszcza Seklucjana, ale też często i Jana Małeckiego – znajdowały się nieomal we wszystkich plebaniach. Kiedy np. w Rybnie proboszcz korzystał z Ewangelii w języku łacińskim (wizytacja w latach 1579–1581), to wizytatorzy nakazali mu natychmiastowy zakup polskiej *Biblii*, polskiej postylli i polskiego *Nowego Testamentu*, bo to było niezbędne do właściwego wypełniania obowiązków duszpasterskich wśród ludności polskiej⁴⁶. Naturalnie na jedną parafię przypadało co najmniej po jednej *Biblii*, postylli, katechizmie i kancjonale polskim. Już jeden egzemplarz katechizmu wystarczał do nauki na pamięć Przykazań Bożych, podobnie jeden kancjonał pozwalał zborowi nauczyć się na pamięć wielu pieśni. W ten sposób Słowo Boże docierało do wiernych. Z czasem kancjonały i postylle w języku polskim znalazły się w wielu mazurskich chatach.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Die Reformation im Ordensland Preussen 1523/1524, hrsg. von Robert Stupperich, Ulm 1966.

Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogtum Preussen, hrsg. von Paul Tschackert, Bd. 1–2, Leipzig 1890.

⁴² G. Dusterhaus, *Das ländliche Schulwesen im Herzogtum Preussen im 16. und 17. Jahrhundert*, Bonn 1975, s. 63.

⁴³ F. Koch, *Die ältesten Visitationsberichte über Masurische Kirchen- und Schulverhältnisse aus den Jahren 1529 u. 1531*, w: *Ostdeutsche Monatshefte für Erziehung und Unterricht*, Bd. 2, 1904, s. 571–583; idem, *Kirchen- und Schulverhältnisse im Herzogtum Preussen in den Jahren 1568, 69, 70*, w: *Ostdeutsche Monatshefte für Erziehung und Unterricht*, Bd. 1, 1903, s. 525–537; idem, *Masurische Kirchen und Schulverhältnisse in den Jahren 1579 und 1581*, w: *Ostdeutsche Monatshefte für Erziehung und Unterricht*, Bd. 2, 1904, s. 350–397.

⁴⁴ J. Brehm, *Entwicklung der evangelischen Volksschule in Masuren...*, Biella 1914, s. 21: „Die Unterrichtsprache auf dem Lande war deutsch und polnisch, wahrscheinlich aber polnisch”.

⁴⁵ I. Gundermann, op. cit., s. 104–154.

⁴⁶ F. Koch, *Masurische Kirchen...*, s. 354.

Opracowania

- Arnoldt David H., *Kurzgefasste Nachrichten von allen der Reformation an den Lutherischen Kirche in Ostpreussen gestandenen Predigern*, Königsberg 1777.
- Braun David H., *Aus der masurischen Heimat*, Angerburg 1926.
- Brehm Johannes, *Entwicklung der evangelischen Volksschule in Masuren*, Bialla 1914.
- Chojnacki Władysław, *Bibliografia polskich druków ewangelickich ziem zachodnich i północnych 1530–1939*, Warszawa 1966.
- *Osadnictwo polskie na Mazurach w XIII–XVII w.*, w: *Szkice z dziejów Pomorza*, t. 2, Warszawa 1959.
 - *Stosunki kulturalne na Mazurach w XVI–XVII wieku*, w: *Szkice z dziejów Pomorza*, Warszawa 1959.
- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4, *Pomorze*, opr. A. Kawecka-Gryczowa oraz K. Korotajowa, Wrocław 1962.
- Dusterhaus G., *Das ländliche Schulwesen im Herzogtum Preussen im 16. und 17. Jahrhundert*, Bonn 1975.
- Gollub Hermann, *Die Masuren*, w: *Die ostdeutsche Volksboden*, Breslau 1926.
- *Die Geschichte und kulturelle Entwicklung Masurens*, w: *Masuren*, hrsg. von H. Gollub, Königsberg 1934.
- Gundermann Iselin, *Die Anfänge der ländlichen evangelischen Pfarrbibliotheken im Herzogtum Preussen*, *Blätter für deutsche Landesgeschichte*, Jg. 110, 1974.
- Hase Carl A., *Herzog Albrecht von Preussen und sein Hofprediger*, Leipzig 1879.
- Kętrzyński Wojciech, *O ludności polskiej w Prusiech niegdys krzyżackich*, Lwów 1882.
- Koch Franz, *Die ältesten Visitationsberichte über Masurische Kirchen- und Schulverhältnisse aus den Jahren 1529 u. 1531*, *Ostdeutsche Monatshefte für Erziehung und Unterricht*, Bd. 2, 1904.
- *Masurische Kirchen und Schulverhältnisse in den Jahren 1579 und 1581*, *Ostdeutsche Monatshefte für Erziehung und Unterricht*, Bd. 2, 1904.
 - *Kirchen- und Schulverhältnisse im Herzogtum Preussen in den Jahren 1568, 69, 70*, *Ostdeutsche Monatshefte für Erziehung und Unterricht*, Bd. 1, 1903.
- Krysiak Dominik, *Ewangelicy w Mikołajkach. Dzieje parafii Ewangelicko-Augsburskiej w latach 1945–2007*, Dąbrówno 2010.
- Kuhn W., *Geschichte der deutschen Ostsiedlung in der Neuzeit*, Bd. 1–2, Köln 1955, 1957.
- Małłek Janusz, *Michał Meurer reformator Mazur*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1962, nr 3(77).
- *Migracje ludności niemieckiej, polskiej i litewskiej na ziemię pruskie w XIII–XVI wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2003, nr 4.
 - *Początki protestantyzmu w Prusach Książęcych (sekularyzacja państwa zakonu krzyżackiego w Prusach a problem ponownej ewangelizacji)*, w: *Laicyzacja i sekularyzacja społeczeństwa nowożytnego (XVI–XVIII w.)*, red. J. Wiśniewski Olsztyn 2008.
 - *Reformacja w Prusach Książęcych*, w: *Warmia i Mazury. Zarys dziejów*, Olsztyn 1985.
 - *Zróżnicowanie etniczne Mazur w czasach nowożytnych*, *Masovia*, 2000, t. 3.
- Michels Georg, *Zur Wirtschaftsentwicklung von Kleinstädten und Flecken im Ordensland und Herzogtum Preussen (bis 1619)*, Lüneburg 1996.
- Neumann F. W., *Studien zum polnischen frühreformatorische Schriftum*, Leipzig 1941.
- Piawski Kazimierz, *Dzieje Prus Wschodnich w czasach nowożytnych*, Gdańsk 1946.
- Schmauch Hans, *Zur Frage der masurisch-polnische Bevölkerung im südlichen Ermland*, *Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands*, 1927, Bd. 23.
- Student Mazur-Ewangelik (St. Kot), *Polska a Mazowsze Ewangelickie. Okazanie prawdy historycznej*, Szczytno-Kraków 1920.
- Tschackert Paul, *Herzog Albrecht von Preussen als reformatorische Persönlichkeit*, Halle 1894.
- Voigt Johannes, *Des Markgrafen Albrecht von Brandenburg Briefwechsel mit den beiden Malern Lucas Cranach und dem Buchdrucker Luft*, *Beiträge zur Kunde Preussens*, Bd. 3, 1820.
- Wunder Heide, *Siedlung und Bevölkerung im Ordenstaat, Herzogtum und Königlich Preussen (13.–18. Jahrhundert)*, w: *Ostdeutsche Geschichts- und Kulturlandschaften, Teil 2, Ost- und Westpreussen*, hrsg. von H. Rothe, Köln 1987.